

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

МАРІЯ БРУС

**ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ ЗАСАДИ
ВИВЧЕННЯ ЕЛЕМЕНТІВ ІСТОРИЧНОЇ
ГРАМАТИКИ В СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ**

Хрестоматія

Івано-Франківськ
2025

УДК 811.161.2(091)

ББК 81.2Ук-0

Б89

Рекомендувала
до друку науково-методична рада факультету філології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
(протокол № 1 від 27 вересня 2024 р.)

Рецензенти

Грещук Василь Васильович – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Лесюк Микола Петрович – доктор філологічних наук, професор кафедри слов'янських мов Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Меркулова Оксана Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Запорізького національного університету.

Брус М. П.

Б89 Лінгводидактичні засади вивчення елементів історичної граматики в середній школі: хрестоматія. Івано-Франківськ: ПП Голіней О. М., 2025. 128 с.

У хрестоматії представлено навчальний і науковий матеріал з історії української літературної мови XI–XV ст. як бази для засвоєння здобувачами освіти програмної дисципліни «Лінгводидактичні засади вивчення елементів історичної граматики в середній школі» у закладах вищої освіти. З метою пізнання і засвоєння найдавнішого писемного періоду розвитку української мови систематизовано відомості про становлення основних мовних рівнів – фонетичного, лексичного, словотвірного і граматичного.

Книга складається з трьох частин. Третя частина охоплює вибрані праці з історії вивчення писемних джерел і вибрані тексти писемних пам'яток XI–XV ст. для дослідження їх мовних особливостей. Лінгвістичні праці є науковою базою для пізнання й освоєння писемної спадщини XI–XV ст., містять напрацювання вчених з історії давньоукраїнської мови. Тексти писемних джерел XI–XV ст. – це фрагменти вибраних творів із найбільш багатими й виразними рисами української мови.

Хрестоматію укладено для підготовки здобувачів вищої освіти рівня бакалавра зі спеціальності 014 Середня освіта, а також для вчителів-словесників, науковців-лінгвістів, знавців і дослідників історії української мови.

УДК 811.161.2(091)

ББК 81.2Ук-0

© Брус М. П., 2025

© ПП Голіней О. М., 2025

ЗМІСТ

Передмова

УКРАЇНСЬКІ ПАМ'ЯТКІ XI–XV СТОРІЧ

Німчук В.В.

Пам'ятки української мови 9

Німчук В.В.

Правила публікації джерел наукового класу 12

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВИ ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТОК

Булаховський Л.А.

Майбутні українські риси в староруських пам'ятках 23

Свенціцький І.С.

Мова староруських творів світського змісту X–XIII ст. 44

Німчук В.В.

Євсевієве Євангеліє 1283 р.
як пам'ятка української мови 56

Пецак М.М.

Стиль ділових документів XIV ст. (структура тексту) 79

Русанівський В.М.

Передмова. *Українські грамоти XV ст.* 87

ДАВНЯ УКРАЇНСЬКА ПИСЕМНА СПАДЩИНА

Писемні пам'ятки XI сторіччя 99

«Руська Правда» XI–XII ст.

Писемні пам'ятки XII сторіччя 103

«Повість временних літ» початку XII ст.

Писемні пам'ятки XIII сторіччя 107

Галицько-Волинський літопис XIII ст.

Писемні пам'ятки XIV сторіччя 110

«Грамоти XIV ст.»

Писемні пам'ятки XV сторіччя 114

«Грамоти XV ст.»

Список писемних пам'яток 118

Список рекомендованої літератури 121

Умовні скорочення й позначення 126

ПЕРЕДМОВА

Освітня сфера потребує сьогодні кваліфікованого і компетентного фахівця, здатного розв'язувати спеціальні завдання та практичні проблеми у всіх її галузях із застосуванням теорій та методів освітніх наук, комплексно підходити до організації навчально-виховного процесу в середній школі. Для цього необхідні знання про сучасні лінгводидактичні засади навчання української мови і літератури, методики й технології для забезпечення якості освітньо-виховного процесу в загальноосвітніх навчальних закладах, володіння комунікативною мовленнєвою компетентністю з української та іноземної мови, прагнення до постійного вдосконалення та підвищення власного фахового рівня у національному й міжнародному просторі. Проте без ґрунтованого знання української мови й української літератури в їхньому діяхронному й синхронному вимірах неможливе становлення високопрофесійної фахівця в царині освіти. Тому однією із базових освітніх компонент у підготовці здобувачів вищої освіти рівня бакалавра зі спеціальності 014 Середня освіта є дисципліна «Лінгводидактичні засади вивчення елементів історичної граматики в середній школі», яка спрямована на засвоєння найважливіших історичних питань, що стосуються давніх писемних традицій розвитку української літературної мови.

В історії української мови слід розмежовувати дописемний і писемний періоди. Дописемний період був досить тривалим і охоплював розвиток племінних, згодом діалектних мовних особливостей, що лягли в основу української мови. А до перетворення чи переростання діалекту, групи діалектів в окрему мову спонукають набуття ними оригінальної структурної організації на всіх рівнях, відмінної від інших сформованих споріднених мов, і різноманітні суспільні або суспільно-політичні фактори. Дописемний період як час виникнення перших рис української мови і формування її діалектних особливостей знайшов часткове опрацювання й відображення у багатьох наукових працях, що дало змогу констатувати про формування української мови ще в додержавний період. Однак на протокраїнському ґрунті відбувалося тільки зародження, визрівання й накопичення мовних рис, що згодом дали

початок майбутній українській мові, писемні традиції якої тягнуться від XI ст. – часу появи писемних українських джерел.

Період XI–XV ст. є показовим і визначальним етапом у формуванні української мови, бо на цей час припало творення й функціонування літературно-писемної мови з унікальними правописом та вимовою. За відсутності в українській лінгвістиці вироблених критеріїв визначення меж між етапами становлення мови в посібнику подано власні принципи, що базуються на внутрішньому й зовнішньому розвитку української мови. За початок відліку української мови взято XI ст., пов'язане з виникненням перших писемних творів у Київській Русі, що відображали риси української мови, і становленням основних рівнів української мови, а за кінець відліку – XV ст., пов'язане з пізнім відтворенням найдавніших українських писемних пам'яток, первинною документацією окремих українських мовних явищ, започаткованих у давньоукраїнський період, та із завершенням формування української мови як окремої системи. В XI–XIII ст. постають і поширюються півднем Русі фонетичні, граматичні, лексичні та інші новотвори, притаманні українській мові, а на період XIV–XV ст. припадає первинна або частіша фіксація українських мовних явищ, започаткованих у минулому.

Передумовами становлення української мови були впливи старослов'янської як першої писемної мови на Русі, розвиток мовнотериторіальних ознак додержавного періоду, українського фольклору та суспільно-політичної мовної практики Київської землі. І весь період XI–XV ст. був сприятливим для розвитку української мови, що охопив існування централізованої Київської держави, Галицько-Волинської Русі і Великого князівства Литовського, тобто являв собою період вільного й самостійного розвитку української мови, аж до кінця XV ст. – до позбавлення українських князівських династій влади і втрати української державності.

Важливість глибокого і ґрунтовного пізнання та засвоєння історії української мови, з'ясування розвитку української мови в XI–XV ст., усвідомлення процесу становлення власної писемної традиції зумовили підготування цього посібника. На сьогодні відомо багато лінгвістичних праць з історії української мови, однак немає системного опрацювання всієї наукової бази для комплексного

відображення історії української мови і всебічного вивчення її як навчальної дисципліни у закладах вищої освіти. У зв'язку з цим метою написання посібника стало узагальнення й представлення в широкому обсязі наукових даних з історії української мови XI–XV ст., щоб дати студентам глибокі знання про найбільш давній писемний період розвитку української мови, добитися правильного розуміння й усвідомлення історії становлення та формування української мови, показати стан вивчення вказаного історичного періоду в сучасній лінгвоукраїністиці.

Навчальний посібник складається з трьох частин. Перші дві частини структуровано відповідно до становлення основних рівнів української мови – фонетичного, лексичного, словотвірного, морфологічного й синтаксичного, з метою вивчення основних закономірностей розвитку фонетичної системи, лексичного складу, словотвірної структури, граматичної будови української мови в найдавніший писемний період її розвитку – XI–XV століттях. А в третій частині подано вибрані праці з історії вивчення писемних джерел XI–XV ст. і зразки писемних пам'яток для набуття навичок читання й аналізування їх.

Перша частина містить теоретичний матеріал і тематичні таблиці. Теоретичний матеріал зосереджено у чотирьох основних розділах, до вивчення яких підводить вступний розділ, що розкриває важливі поняття з історії української мови як навчальної дисципліни і наукової галузі. Усі розділи посібника – Вступ, Фонетика і фонологія, Лексика і словотвір, Морфологія, Синтаксис – розкривають процеси дописемного й писемного розвитку української мови – від праслов'янської епохи до XI–XV ст. та акцентують увагу на мовних змінах і процесах, характерних для української мови XI–XV ст. Структурування й групування матеріалу в межах розділів знайшли компактне й стисле відображення в тематичних таблицях. Для узагальнення теоретичного матеріалу й упорядкування тематичних таблиць, а далі для укладання термінологічного словника використано лінгвістичні праці М.А. Жовтобрюха, В.М. Русанівського, С.П. Бевзенка, С.П. Самійленка, О.П. Безпалька, О.С. Мельничука, Л.Л. Гумецької, В.В. Німчука, Г.П. Півторака, П.К. Коваліва, І.І. Огієнка, Ю.В. Шевельова та інших учених.

Друга частина посібника містить практичний матеріал, термінологічний словник і тестові завдання. Практичний матеріал подано й упорядковано потемно до всіх розділів посібника. Під час збирання фактичного матеріалу для опису мовних явищ, розроблення практичних завдань до розділів, упорядкування тестової частини роботи, уведення фрагментів давніх українських творів особлива увага була звернута на писемні пам'ятки XI–XV століть, зокрема на твори *«Повчання» Володимира Мономаха початку XI ст.*, *«Слово о законі і благодаті» митрополита київського Іларіона середини XI ст.*, *Устав князя Володимира про десятини, суди та про людей церковних XI–XII ст.*, *Устав князя Ярослава про церковні суди XI–XII ст.*, *Збірник Святослава 1073 р.*, *«Повість временних літ» початку XII ст.*, *Лаврентійвський літопис*, *Іпатіївський літопис*, *Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр.*, *Галицьке (Крилоське) Євангеліє 1144 р.*, *Луцьке Євангеліє XIV ст.*, *Київський Псалтир 1397 р.*, *«Грамоти XIV ст.»*, *«Українські грамоти XV ст.»* та ін.

Грунтовну базу для підготовки посібника склали і лексикографічні й енциклопедичні праці, зокрема: *«Історичний словник українського язика. Т. I. А–Ж»* за ред. Є. Тимченка (Мюнхен, 1985); *«Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.»* у 2 т. за ред. Д.Г. Гринчишина, Л.Л. Гумецької, І.М. Керницького (Київ, 1977–1978); Тимченка Є. *«Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.»* у 2 кн., відп. ред. В.В. Німчук (Київ–Нью-Йорк, 2002–2003); *«Етимологічний словник української мови»* у 7 т. за гол. ред. О.С. Мельничука (Київ, 1982, 1985, 1989, 2004., 2006, 2012); *«Українська мова: енциклопедія»*, ред. кол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін. (Київ, 2007) та ін.

Практичні, тестові завдання й тексти писемних пам'яток передані тогочасною українською мовою, з використанням графічної системи XI–XV ст. Під час упорядкування завдань без покликання на писемні джерела до уваги взято тогочасну кириличну графіку, зокрема для передання голосних звуків [і], [ѣ], [е], [ь], [ǣ], [ы], [у], [ѣ], [о], [а] – використано відповідно літери и, ѣ, е, ь, я, ы, у (оу, ю), ъ, о, а (я); для передання приголосних звуків [в], [м], [й], [н], [н'], [р], [р'], [л], [л'], [б], [п], [д], [д'], [т], [т'], [г], [г'], [з], [з'], [ж], [дж], [дз], [дз'], [к], [х], [с], [с'], [ш], [ч], [ц'], [ф] – літери в, м, й, н, р, л, б, п, д, т, з, г,

з, ж, дж, дз, к, х, с, ш, ч, ц, ф, а також щ – для [шч]. Якщо ж укладено завдання або дібрано текст на основі писемних творів, то використано графіку відповідної писемної пам'ятки. Тому в посібнику знайшли відображення ще й інші букви давньої кирилиці, перейняті з текстів пам'яток: Ѧ «юс малий», ѧ «юс великий», ѿ «омега», ѿ «фіта», ѣ «ксі», ѿ «псі», ѿ «іжиця», ѿ «оукъ», ѿ «єсть», йотовані я, ѡ, ѣ.

Третя частина посібника містить хрестоматійні матеріали – вибрані наукові праці про писемні пам'ятки давньоукраїнської мови і вибрані тексти писемних пам'яток XI–XV ст., для аналізування наукових праць і мови писемних джерел із метою закріплення й поглиблення знань про розвиток української мови в XI–XV ст. З увагою на велику кількість різноманітних історичних студій за основу було взято праці провідних українських дослідників давніх писемних пам'яток (Л. Булаховського, І. Свенціцького, В. Німчука, М. Пещак, В. Русанівського та ін.), щоб дати студентам знання про писемну спадщину XI–XV ст., про правила видання й відтворення давніх творів, про різні підходи вчених до вивчення писемності XI–XV ст. Наукові дослідження представлено в скороченому (зменшеному) вигляді, зі збереженням змісту й форми авторського тексту, крім покликань, приміток, пояснень, прикладів, наведених дрібним шрифтом.

Узірцем для упорядкування текстів писемних пам'яток стала книга В.В. Німчука «Історія української мови. Хрестоматія XI–XIII ст.» (2015). Однак зі всього масиву представлених у вказаній праці і загалом відомих на сьогодні писемних джерел XI–XV ст. використано тільки фрагменти давніх пам'яток, що мали би найбільшою мірою відображати риси української мови кожного століття і загалом специфіку української мови XI–XV ст. (напр., літописи XI–XIII ст., грамоти й ділові документи XIV–XV ст.). Тексти писемних джерел подано за «Правилами видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції» В.В. Німчука (Київ, 1995).

У кінці кожної частини навчального посібника подано списки писемних пам'яток, лексикографічних джерел і рекомендованої літератури, з уведенням до них праць, що стосуються матеріалу всіх частин посібника. Списки впорядковано за сучасними вимогами та з уніфікуванням усіх частин бібліографічного опису праць.

УКРАЇНСЬКІ ПАМ'ЯТКІ XI–XV СТОРІЧ

В.В. Німчук

ПАМ'ЯТКІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ – писемні тексти, що використовуються для вивчення історії системи мови (у т. ч. її говорів) та дослідження *історії української літературної мови*. Серед джерел вивчення *історії української мови* (сучасні народні говори, вкраплення у текстах пам'яток генетично споріднених мов; слова, фрази, власні назви людей та географічних об'єктів в іншомовних пам'ятках) писемні пам'ятки мають першорядне значення, адже саме вони документально засвідчують систему мови певної доби, показують, у якому напрямку розвивалися та чи інша фонема, морфологічний елемент, синтаксична конструкція, як ішов розвиток функцій словотворчих засобів і службових слів, розкривають шляхи й причини відмирання, виникнення й розвитку нових елементів мовної структури, поповнення її словникового складу. Звичайно, тільки на основі пам'яток можна досліджувати історію становлення літературної мови, вдосконалення й урізноманітнення її функціональних стилів, вироблення загальних норм і правопису, її зв'язків з іншими мовами.

На письмі фіксували свою мову ще давньослов'янські племена, про що писав Чорноризець Храбр у кінці IX – на початку X ст. й, можливо, праслов'яни, але такі тексти не збереглися. Очевидно, старожитні східні слов'яни також користувалися якоюсь писемністю, про що свідчать іноземні (арабські) джерела, а також напис на корчазі із с. Гньоздова біля Смоленська, який читаємо «гороуна» (пор. укр. діал. «горунка» – різновид рослини гірчиці). З християнством на Русь прийшла старослов'янська писемність з Болгарського царства (сучасні Болгарія і Македонія) у формі, створеній Кирилом (*глаголиця*) та видозміненої, наближеної до грецької графіки учнями Кирила та Мефодія чи їх найближчими послідовниками (*кирилиця*).

Найдавнішими збереженими давньоруськими текстами, які з великою достовірністю датуються, є написи на монетах Великого князя Володимира Святославича, карбованих 988–1015. У Київській Русі функціонували дві писемно-літературні мови – *старослов'янська мова*, яка під впливом живої мови кінця XI ст. набула низку давньоруських фонетичних, граматичних і лексичних прикмет, ознак

її східнослов'янської редакції, та *давньоруська мова*, що базувалася на живій мові стольного Києва. Оригінальні давньоруські пам'ятки, крім загальносхіднослов'янських рис, відбивають із давніх-давен і деякі місцеві особливості. При дослідженні історії української мови використовуються переважно (але не тільки) тексти, написані або переписані на півдні Київської Русі.

До XI ст. належать тексти, що збереглися в оригіналах: післямова диякона Григорія 1057 до Остромирового Євангелія 1056–57, підпис 1063 дочки Ярослава Мудрого Анни – королеви Франції, т. з. Тмутороканський напис (на мармуровій плиті) 1068, післямови дяка Івана до Ізборників Святослава 1073 та 1076, кілька *графімі* у Софійському соборі в Києві та ін. Серед старослов'янських текстів XI ст. давньоруської редакції виділяються: Остромирове Євангеліє 1056–57, переписаний у Києві Ізборник Святослава 1073 і скомпонований тут же Ізборник 1076, Архангельське Євангеліє 1092, Путятина Мінея, Синайський Патерик, Кондакар (збірник церковних піснеспівів) кінця XI – початку XII ст., Пандекти Антіоха, Чудовський Псалтир, Слова (ix 13) Григорія Богослова. Створені в XI ст. «Слово о законѣ і благодати» київського митрополита Іларіона збереглося у списках, починаючи від XV ст., «Съказание и страсть и похвала... Бориса и Глѣба», «Житіє Феодосія Печерського» – у складі т. з. Успенського збірника XII – початку XIII ст., переклад XI ст. хроніки Георгія Амартола – в списку XIII–XIV ст.

Більше оригінальних пам'яток дійшло від XII ст., зокрема грамота Великого князя Мстислава Володимировича і його сина Всеволода новгородському Юрієвому монастиреві близько 1130, напис 1136 на чарі чернігівського князя Володимира Давидовича, «Руська Правда» – збірник норм давньоруського права, що склався в XI–XII ст. і дійшов у найдавнішому списку 1282, графіті Софійського собору в Києві, зокрема запис про Боянову землю та ін. Деякі оригінальні пам'ятки XII ст. збереглися у пізніх списках: «*Повість временних літ*» та «Поученьє» Володимира Мономаха – у складі Лаврентіївського літопису 1377; *Київський літопис* як частина Іпатського літопису близько 1425; «Хоженьє» ігумена Данила (опис подорожі 1106–07 до Палестини), найдавніші списки якого належать до XV ст.; «Моленіє» Данила Заточника, найдавніші списки якого належать до XVI ст.; твори Кирила Туровського, списки

деяких – від XIII ст.; «Слово о полку Игоревім», яке дійшло тільки в першодруку 1800, та ін.

XI–XII ст. датується чимало старослов'янських текстів давньоруської редакції: Мінеї служебні, «Поученія» Кирила Єрусалимського, «Тріюдь цвітна». До XII ст. належать канонічні та літургійні тексти давньоруської редакції старослов'янської мови: Мстиславове Євангеліє близько 1117, Юріївське Євангеліє 1119–28, Галицьке Євангеліє 1144, Добролюбове Євангеліє 1164, Христінопільський, або Городиський, Апостол, Житіє Сави Освященного, «Ліствиця» Івана Ліствичника, Мінеї, Тріюді, Виголексинський збірник, Устав студійський церковний і монастирський та ін.

Від XIII ст. дійшли такі оригінальні пам'ятки: *берестяні грамоти* із Звенигорода на Львівщині; Києво-Печерський патерик, що оформився як окремий твір у XIII ст. і найдавніший список котрого датують початком XV ст.; *Галицько-Волинський літопис* у складі Іпатського зведення близько 1425; твори Серапіона, збережені у списках, починаючи з XIV ст., та ін. До цього часу відносять дуже багато перекладних пам'яток, насамперед старослов'янських текстів східнослов'янської редакції: Галицьке Євангеліє 1266–1301, Євсевієве 1283, Оршанське, Холмське, Лавришівське та чимало ін. Євангелій, Апокаліпсис з тлумаченнями Андрія Кесарійського, Кормча (Рязанська кормча) 1284, Служебник Варлаама Хутинського кінця XII – початку XIII ст., «Ліствиця» Івана Ліствичника, Житіє Сави Освященного та ін.

Джерелами вивчення української мови XIV–XV ст. є насамперед пам'ятки ділового письменства – грамоти з різних територій, де жив український народ (див. *Грамоти XIV–XV ст.*), документи, видані українцям великими князями литовськими і польськими королями, а також грамоти з терену Молдавської держави, в якій українська літературна мова була офіційною. До середини чи кінця XV ст. належать переклади земських статутів (законів) польських королів Казимира Великого та Владислава Ягеллона. XV століттям датують і пам'ятки інших жанрів, зокрема т. з. Четью 1489 (український переклад церковнослов'янського тексту, здійснений у Києві), яка дійшла в білоруському списку. До кінця XV – початку XVI ст. належать переклади окремих частин Біблії – Пісні пісень із

коментарем, пророцтв Даниїла, притч Соломонових, Плачу пророка Єремії, Книги Есфір, Псалтиря. Окремо стоїть редакція XV ст. Київського патерика. Серед церковнослов'янських текстів, де наявні риси української мови XV ст. – Лаврське Євангеліє середини – 2-ї половини XV ст. та Київський Псалтир 1397, книги, що вийшли 1491 в Кракові з друкарні Фіоля Швайпольта.

.....
Див.: Німчук В.В. Пам'ятки української мови. Українська мова: енциклопедія / ред. кол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін. Видання третє, зі змінами і доповненнями. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. С. 473–475.

В.В. Німчук

ПРАВИЛА ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ НАУКОВОГО КЛАСУ

Наукові публікації мають давати максимум інформації, що стосується змісту джерела, тобто його вербального (словесного) тексту (писаного чи звукового), інших елементів візуального сприйняття, а також його зовнішньої форми.

За довгою традицією, археографи та новографи, за нечастими винятками, працюють із візуальними джерелами, та й то переважно з писемними пам'ятками (манускрипти, епіграфія, друки). З цього ряду візуальних джерел порівняно часто публікатори звертаються також до фотодокументів. Джерелознавчі видання аудіальних (фонографічних, «звукозаписових») та аудіовізуальних (звукових кінострічок) – украй рідкісні. До того ж і звукозаписи мови (мовлення) можуть бути передані засобами звичайного алфавітного письма.

І. Репродукція

Найточніше зміст і форму візуального джерела передає його репродукція (копіювання). Перезаписи нових і новітніх аудіальних (звукових) та аудіовізуальних (звукових кінострічок) джерел особливих труднощів не являють, але при репродукції їх для наукових цілей потрібно також керуватися певними джерелознавчими вимогами, які треба розробити окремо. Репродукції (копії) аудіальних (звукових) та аудіовізуальних джерел повинні супроводжуватись

відповідними науковими дослідженнями, коментарями, покажчиками і т. д.

Найбільше проблем виникає при підготовці писемних текстів. Оформлення супровідних наукових матеріалів особливих труднощів не являє, хоч і тут потрібні загальні настанови й деякі правила.

Нижче викладаємо правила репродукування візуальних пам'яток-джерел, що містять писемні тексти (на будь-яких носіях – пергамені, папері, бересті, мури, глині, печаті, монеті і т. ін.).

1. Факсиміле, репринти

Найкращими публікаціями писемних джерел – виданнями, що задовольняють пошуки науковців найрізноманітніших галузей, є *факсиміле*, бо вони найповніше, найдетальніше відбивають оригінал. Проте й факсиміле не можуть дати абсолютної інформації про писемну пам'ятку, адже в тиражованих публікаціях навіть сучасними засобами не вдається передати загальний фізичний стан пам'ятки, фактуру й товщину предмету, на який нанесено напис – пергамену, паперу, муру, металу тощо, найтонкіші особливості поверхні пергаменту, червоточину і т. д. Навіть кольори, особливо відтінки кольорів, як правило, автентично не відображаються в друку. У факсиміле часом важко відрізнити те, що відбиває дану сторінку аркуша від того, що просвічується із зворотного блоку.

1. Лише окремі малотиражні факсимільні тексти (кодекси) вдається видати так, що вони повністю імітують оригінал. До таких належить публікація Архангельського Євангелія 1092 р. Текст його відтворено на спеціальному тонованому папері, що відповідає кольорові й товщині пергамену оригіналу. Папір нарізано відповідно до конфігурації кожного листка книги, передано всі пошкодження в пергамені (і первісні, що були в шкурі, і вторинні – отвори, проїдені інсектами); відтворено різні плями тощо. Повністю відтворено й оправу пам'ятки. Такі видання дуже дорогі й небагатьом доступні. Науковцям потрібна не імітація, що створює ілюзію точності, а справді точна фотографічна передача тексту пам'ятки, кольорів (барв) оригіналу. Все інше має бути описане в кодикологічному дослідженні, коментарях, примітках.

2. Добре збережені й чіткі тексти й зображення, як правило, видаються без супровідної скриптири. Видання погано збережених, нечітких, вицвілих, надто забруднених і т. д. текстів або окремих

сторінок бажано супроводити скриптурою-переписом, який подається окремо разом із науковим апаратом, або він супроводжує факсиміле сторінка в сторінку. Так можна видавати й добре збережені «чисті» тексти, надрядкові знаки в яких дрібні й погано відбиваються на фотокопіях.

3. Можлива транскрипція у виданнях факсимільних текстів, добре збережених і «читабельних».

4. Факсиміле має містити геть усі елементи пам'ятки, отже й фотокопію зовнішніх і внутрішніх боків оправи книг. Фотокопію корінця та обрізів варто додати окремо – там, де коментарі. Тут же доцільно помістити фотографію загального вигляду книги (якщо видається кодекс).

5. Треба прагнути до того, щоб факсиміле точно (до міліметра) відбивало розміри аркушів джерела. Однак при необхідності, очевидно, можна видати й зменшену фотокопію, але з обов'язковим зазначенням міри зменшення.

6. Кожен аркуш факсимільного видання має точно відбивати оригінал: аркуш треба відтворити не тільки без обрізування полів (берегів) (на яких часто міститься стародавня чи пізніша нумерація, різні помітки), але й із збереженням країв. Отже, сторінки факсимільного видання треба давати на фоні (насамперед – білому) сторінки сучасного книжкового блоку. При бажанні дати особливі вказівки, на скільки факсиміле відбиває оригінал, добре при копії наводити елементи контролю якості відтворюваного зображення: 1) масштабну лінійку – для оцінки справжніх розмірів аркуша в цілому та окремих його деталей; 2) контрольну шкалу для оцінки інтервалу щільностей, контрасту й передачі кольору; 3) штриховий тест-об'єкт – для оцінки розділення сприйняття малих деталей зображення.

II. Скриптура (скрипція)

Фізичний стан дуже багатьох писемних джерел, особливо рукописних, такий, що факсиміле не дає тексту, який може розібрати (прочитати) звичайний користувач, бо в оригіналі вицвіли барвники, текст дуже забруднений і т. д. У такому разі його до ширшого читача (користувача) може донести тільки скриптура – переписання. Надто часто доцільнішим, ніж факсимільне, виявляється скриптурне

видання й добре збережених пам'яток, через те, що велика частина дослідників не має навиків читання старовинного письма. Як зазначалося вище, іноді скриптурою доцільно супроводити й факсимільний текст.

Перепис тексту, зокрема – старовинного, для публікації наші археографи іменують *транслітерацією*. Одначе, коли виходити з прийнятого значення терміну *транслітерація* – «передача тексту, написаного одним алфавітом, буквами іншого алфавіту», така практика вживання терміна *транслітерація* не виправдана, бо наша давня й нинішня азбука – це один і той же алфавіт із деякими відмінностями. Можливо, краще користуватися терміном *метаграфія* (гр. μεταγράφω «переписую»). Як уже говорилося, метаграфія використовується для публікацій рукописних джерел різними методами.

1. Дипломатичний метод

Дипломатичний метод передбачає перенесення в публікацію максимуму фізично-візуальних особливостей (характеристик) пам'ятки, насамперед писаного тексту. За допомогою цього методу видаються особливо важливі й унікальні тексти. Його можна застосувати також при публікації пам'яток, невеликих обсягом, зокрема грамот та епіграфем – різного роду написів.

0. У публікаціях дипломатичним методом текст метаграфується із імітацією розташування його на об'єкті, на який його нанесено, із збереженням розташування графічних знаків ув оригіналі. Отже, він передається:

1. Сторінка в сторінку, літера за літерою, без проміжків між словами, коли таких немає в оригіналі.
2. У публікації надрядкові букви та інші знаки друкуються над рядком на відповідних місцях.
3. Графічні знаки (букви) на позначення одного й того ж звука (наприклад: у, оу, ѳ, о, ѳ, ѱ, и, і, v тощо) зберігаються.
4. Зберігаються іншоалфавітні вкраплення.
5. По змозі передаються лігатури.
6. Абревіатури не розкриваються.
7. Зберігаються нелітерні знаки в рядку, в кінці його різні крапки, чотирикрапки, хрестики та ін.

8. Утрачені й нечитальні (нечитабельні) знаки (літери) не відновлюються (про відсутність їх, можливі графеми на їх місці треба говорити в текстологічному коментарі).

9. Текст друкується рядок у рядок, при чому рядки і їхнє взаємне розташування в публікації зберігаються.

Треба підкреслити, що в виданнях дипломатичним методом мала й велика букви, розділові знаки пишуться виключно відповідно до написання в оригіналі. Коли в публікації рядок (рядки) не поміщаються па сторінці формату видаваної книжки, його друкують на розвороті (розгортці). Звичайно, тут нема жодних знаків, яких немає в оригіналі, в тому числі й знаків переносу частини слова.

Примітки

а) Бажано, якщо дозволяють умови друку, передавати різновиди букв, наприклад, вузькі є, ө – о з крапкою всередині і т.д.

б) При необхідності дозволяється на місці лігатур друкувати роз'єднані літери.

Оскільки абсолютно всі вимоги дипломатичного методу набірним (складальним) способом не завжди вдається задовольнити, доцільно давати невеликі пам'ятки метаграфувати стилізовано художникам (звичайно, під орудою фахівця-публікатора) і так переписані тексти друкувати фотомеханічними засобами.

11. Для легшого сприймання тексту, публікованого дипломатичним методом, доцільно подавати тут же метаграфію іншими методами – дипломатично-критичним або (академічно-критичним) критично-дипломатичним.

2. Критичний метод

Дипломатично-критичний

та критично-дипломатичний методи

Вони поєднують у собі елементи дипломатичного й критичного методів, і співвідношення використання цих елементів залежить від того, які особливості оригіналу й якою мірою має намір зберегти науковець-публікатор. Мета видання зазначеними методами – максимальне збереження тексту як цілісного мовного повідомлення і тих елементів написаного, що сприяють його адекватному розумінню. Втручання в текст видавця – мінімальне: в нього вводяться лише окремі нові елементи, котрі, однак, не модифікують (принаймні явно!) змісту повідомлення як комунікативного факту (наприклад, поділ на

слова, регулювання написання великої та малої букв, лапки, знаки при прямій мові тощо).

А) Дипломатично-критичний метод

Завдання метаграфії цим методом є перенесення в публікацію всіх найважливіших візуальних, у першу чергу – мовних характеристик тексту, критичною обробкою його для полегшення читання й сприймання, але з адаптацією його до видавничих і друкарських можливостей публікатора. Видання, здійснювані дипломатично-критичним методом, мають такі особливості:

1. Текст переноситься рядок у рядок, сторінка в сторінку за оригіналом. Взаємне розташування рядків не відбивається в публікації. При потребі пам'ятка друкується рядок за рядком, сторінка за сторінкою. У такому разі кінець рядка відзначається скісною або прямою рисою, а кінець сторінки – двома паралельними рисками прямими або похилими.

2. Зберігаються на відповідному місці внизу рекламанти рукописів та кустоди стародруків (тобто початкові склади або слова, вирази нової сторінки чи зошита в рукописі та в стародруку, що поміщалися в правому кутку нижнього поля).

3. Номер сторінки джерела відзначається на лівому (від глядача) полі друку на рівні рядка, в якому кінець сторінки позначено двома рисками або на рівні першого рядка сторінки оригіналу.

а) У виданнях, що в них текст не друкується сторінка в сторінку, порядковий номер сторінки чи аркуша може позначатися посередині над публікованим текстом.

б) При метаграфуванні джерел, текст яких написано в два стовпці (колонки) на сторінці, номер стовпця (колонки) позначається літерами: *а, б*.

Існує практика обліку частин видаваної пам'ятки не за сторінками, а за аркушами. У такому разі ставиться на полі чи над текстом порядковий номер аркуша, а стовпці (колонки) відзначаються біля пагінаційних цифр чотирма буквами: *а, б, в, г*.

4. У публікацію переносяться всі рядкові й надрядкові букви, в тому числі всі літери на позначення одного звука, зокрема *о, ѿ; у, оу, ц; и, і, ї, в* тощо. Тексти, створені в X – першій чверті XVIII ст., можна друкувати старою кирилицею з максимально можливим збереженням

особливостей старовинного шрифту, особливо уставу й півуставу, або сучасним шрифтом із доданням букв, яких немає в сучасній українській абетці, а саме: Ъ, Ы, А, ІА, Ж, ІЖ, Я, ІЄ, Ҁ, S, Ө, Ҍ, Ҏ. У публікаціях джерел, починаючи з XIV ст., букву я при друку сучасним шрифтом можна замінити знаком я.

5. Надрядкові букви на відповідних місцях друкуються шрифтом меншого порядку над рядком так, що нижня лінія надрядкової букви міститься на рівні верхньої лінії букви в рядку.

6. Зберігаються всі літерні та надрядкові знаки – придиhi, наголоси та ін., ерик (на позначення ъ), паєрик (на позначення ъ), знак м'якості ‘ тощо та нелітерні знаки в рядку – крапка, кома, крапка з комою (в давнину так позначалася питальна інтонація), знак оклику, скісна (нею позначалася пауза), різні дужки і т. д. Систему таких знаків детально розробив М. Смотрицький у своїй знаменитій «Граматичі» 1619 р. Цю систему треба особливо пильнувати, коли набором перевидаються стародруки. Необхідно надто пильнувати збереження надрядкових знаків над и, бо так позначалася йотація і – ѝ, ѣ тощо. Переноситься в друк також знак, часто подібний до видовженої латинської букви s, на позначення и, і та ѣ, головним чином – ѣ.

7. Слова, словосполучення та окремі літери в українському кириличному тексті, написані іншим алфавітом й іншою мовою метаграфуються за допомогою друкованих знаків цього алфавіту. Наприклад: ґрунтъ «ґрунтъ». Варто в примітках та виносках давати український переклад іншомовних украплень.

8. Скорочені написання з титлами чи без них, з крапками чи без крапок не розкриваються. Якщо після скороченого слова немає крапки, вона, звичайно, не друкується. При потребі скорочення розкриваються окремо або в виносках, примітках.

9. Лігатурні написання при можливості в публікації варто зберігати, але дозволяється й роздільне написання (розчленування) літер, поєднаних у манускрипті, зокрема написання go у флексіях прикметників на місці «стенографічного» знаку, який у староукраїнському скорописі нагадує малу сигму (σ). Написання в'яззю в публікації «розшифровуються», друкуються з звичайним рядом літер, однак обов'язково відзначаються в примітках, виносках.

10. Зберігається літерне (буквене) позначання цифр. При необхідності воно переводиться на арабські цифри, але тільки в примітках, виносках.

11. Зберігається наявне в оригіналі членування тексту: на слова, абзаци, параграфи, розділи, книги тощо.

12. Коли текст суцільний, але з поділом на слова, дозволяється членувати його за допомогою абзців.

13. Коли текст в оригіналі поділений на слова, в публікації доцільно зберігати авторські його особливості. Однак допускається внесення змін публікатором. При втручанні в поділ пам'ятки на слова про це слід сказати в передмові чи коментарях, виносках.

Коли текст пам'ятки написано суцільно літера за літерою –без поділу на слова, з непослідовним поділом на слова або написано суцільно з (випадковим?) поділом на слова в окремих місцях, у публікації він поділяється на лексичні елементи згідно з критикою (розумінням) публікатора та відповідального редактора. На їх розсуд дається написання «часток» (зокрема *ся* в постпозиції) разом чи окремо з відповідними дієсловами, але частка *ся* пишеться обов'язково окремо в сусідстві з іншими словами.

Випадки сумнівного прочитання чи поділу тексту на слова коментуються.

14. Зберігається написання великої та малої літер оригіналу. Сучасну практику вживання великої літери не рекомендується.

15. Помилкові написання в метаграфії зберігаються й на відповідних місцях (коментар, виноска) дається правильне читання.

16. Особливу увагу потрібно звертати на гаплографію. У таких випадках треба зберігати початок повнозначного слова, а елемент (флексію) попереднього слова прокоментувати, або зберігати кінець повнозначного слова, а ненаписане службове слово прокоментувати.

Наприклад: «*Руцкого...*, *метрополиты киевского...* всеяя Россыи, и капитулы...», а не «*всеяя Россы, и капитулы...*».

Коли на письмі відбито асимілятивні зміни у сполучі прийменника з іменником (у тому числі й онімом – власною назвою), то при метаграфії розподіл дається на користь іменника, а сам випадок коментується у виносці. Наприклад: *ищернигова* – *ищернигова*, тобто «ис (из) Чернигова».

17. Зберігається пунктуація оригіналу. Не дозволяється вживати згідно з нинішніми правилами крапку, кому, тире, дужки, лапки. В публікації знак міститься в рядку там, де він в оригіналі. Наприклад, коли крапка в пам'ятці в верхній частині рядка – це повинно бути відбито в друку.

18. Слова та словосполуки, написані між рядками – над рядком чи під рядком, на полях (тут можуть бути цілі тексти) тим же почерком, чорнилом і тією ж рукою, що й увесь текст пам'ятки, й не порушують мовної конструкції, друкуються на відповідному місці (між рядками, на полі-б'єрезі) й у публікації. Коли немає змоги цього зробити, їх дозволяється вносити в рядок після слів, за якими дописані елементи мають іти у звичному контексті, але в цьому разі введення їх у текст відзначається шрифтом меншого порядку або супроводжується приміткою в коментарі чи у виносці. виправлення, зроблені тією ж рукою і чорнилом, що й основний текст, враховуються й передаються в публікації, а в коментарях зазначаються, яке слово чи буква (букви) виправлені.

19. Слова й словосполуки, дописані іншою рукою (та іншим чорнилом) між рядками й на полях (тут можуть бути цілі тексти), друкуються в коментарі (примітках) або виносці з відповідними вказівками на місце їх у рукописі; примітка прив'язується до відповідних місць видаваного тексту.

20. Частина тексту (слова, словосполуки), взяті в оригіналі в рамки, бажано друкувати в рамках або цей факт коментувати, якщо немає змоги його відтворити у друку.

Підкреслені в оригіналі слова та словосполуки треба друкувати з відповідним підкресленням (прямою, хвилястою лінією, пунктиром тощо) без проєкції на сучасні шрифти (півжирний, курсивний і т.д.).

21. Ініціали, а також тексти, написані кіновар'ю (циноброю) чи іншим барвником, відмінним від основного (чорнила) або написані більшими, ніж звичайний текст, буквами, коментуються, а в публікації передаються за допомогою сучасних шрифтів та їх різновидів (великі, малі жирні літери, різні гарнітури тощо).

22. Малюнки, схеми та інші зображення, що містять або не містять у собі словесні елементи, по змозі варто передавати в публікації друкарськими засобами. При відсутності її – доцільно давати їх фотокопію або докладно описати в коментарях,

примітках, але обов'язково надрукувати словесний матеріал джерела (якщо такий є).

23. Пошкоджені або не вичитані місця тексту відзначаються пробілами або крапками, кількість яких дорівнює (або є приблизною) кількості пошкоджених або невичитаних букв. Про застосування цих засобів обов'язково повідомляється в матеріалах, що супроводжують публікацію. Можливе відновлення або читання пошкодженого або вицвілого і под. тексту, особливо – за копіями і списками пам'ятки, або гіпотетичне читання дається в коментарях, виносках.

24. Для зручності користування публікацією в різних частинах (главах, параграфах, зачалах тощо) великих текстів можна цифрами на лівих полях друку давати порядковий номер рядка (через п'ять рядків) у пам'ятці, що видається рядок у рядок.

Дипломатично-критичним методом рекомендується видавати насамперед писемні джерела X–XV ст. та дуже важливі тексти наступних епох.

Б) Критично-дипломатичний метод

Це фактично модифікований у бік спрощення дипломатично-критичний. Він передбачає збереження основних, найважливіших елементів графіки та орфографії першоджерела, але при цьому дозволяє публікаторові вносити деякі елементи нинішньої орфографії та пунктуації, котрі, однак, не спотворюють текст, але дуже полегшують його сприймання, особливо нелінгвістами (історіографами, мистецтвознавцями, істориками науки тощо).

Видавці писемних джерел дипломатично-критичним методом повинні керуватися такими правилами:

1. Текст друкується без відзначення кінця рядків, сторінка за сторінкою, без вказівки на стовпчики (якщо такі є в оригіналі).

2. Рекламанти й кустоди даються після останнього слова повного рядка оригіналу перед знаком, що вказує на закінчення сторінки.

3. Двома рисками – перпендикулярними або похилими (скісними) – відзначається кінець сторінки. На рівні рядка публікації, в якому відзначено кінець сторінки, на лівому (від глядача) полі ставиться її порядковий номер.

4. Текст друкується сучасним шрифтом. Зберігаються всі рядкові та нарядкові літери, в тому числі ті, яких немає в

нинішньому алфавіті: ъ, ы, и, ѡ, ѣ, ж, ъж, я, є, γ, s, օ, ջ, ψ. У разі крайньої потреби літеру можна замінити нинішніми формами: *є* на *ε*; *ѡ*, *ѣ* на *я*; *ж*, *ѡж* на *ю*. На початку слова, крім відповідних вигуків й після голосної в словах українського (слов'янського) походження, пишеться *ε*, всередині слова – *e*. За «Граматикою» (1619 р.) М. Смотрицького в словах грецького, латинського та давньоєврейського походження *e* вимовляється, як і в українських словах після приголосних, тобто без йотації, тому при метаграфуванні в таких запозиченнях пишеться *e*, а не *ε*.

5. Надрядкові букви вносяться в рядок і в друку виділяються тими ж літерами меншого порядку. Коли немає змоги це зробити, то надрядкові букви можна набрати курсивними або півжирними літерами того ж порядку, що й літери, написані в оригіналі в рядку. Практиковане досі внесення надрядкових літер у рядок в круглих дужках недоцільне, бо, по-перше, в текст без особливої потреби вносяться знаки – дужки, яких немає в оригіналі; по-друге, дужки забирають зайве місце.

6. З діакритичних у друк переносяться лише знаки наголосу та знаки, що вказують на йотованість і: *ı̇*, *ı̇ı̇* та *ı̇ı̇ı̇*.

а) Надрядкові знаки, вживані у функції букв, – ерик, паерик передаються відповідно літерами *ъ*, *ь*, а різної форми графічний елемент, що передає звуки *и*, *і*, *й* та звукосполюку *ї* (типовий *ε* знак, подібний до видовженої латинської букви *s*) обов'язково відбивається в друку, залежно від вимови, за допомогою букв *и* (коли читається як *и*, *і* або *ї*) чи *й*. Перед метаграфуванням необхідно добре з'ясувати функції надрядкових знаків-букв, щоб не допуститися прикросців.

.....

Див.: Німчук В. В. Правила публікації джерел наукового класу. Німчук В. В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. Частина I. Проект. Київ: Інститут української мови НАН України, 1995. С. 13–34.

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВИ ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТОК

Л.А. Булаховський

МАЙБУТНІ УКРАЇНСЬКІ РИСИ В СТАРОРУСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ (до XIV ст.)

Питання про наявність українських рис і час, коли їх можна виявити в староруських пам'ятках, конкретне і, хоча багато в чому нелегке і спірне, надається до певних висновків, що становлять у своїй основі досить цінне надбання нашої науки. Його розв'язанню з методичних міркувань мають передувати тези загального характеру.

Перша. Визначення часу, коли саме говірки східнослов'янського типу почали виділяти з себе такі, в яких уже до певної міри є виразні особливості, характерні для пізнішої української мови, – ускладнюється, як уже зазначено, тим, що протягом перших століть існування східнослов'янського письменства літературна мова, відома на території сучасної України, в переважній більшості своїх характерних ознак виступає в інослов'янській оболонці. Це є поширена в Київській Русі традиційна староболгарська (старослов'янська, або церковнослов'янська) мова, яку в певних жанрах було взято за літературну.

Ця мова спочатку мала культово-церковне призначення, а пізніше, в більшій чи меншій мірі, з тими чи іншими поступками місцевій вимові та словниковим особливостям, була застосована і до інших потреб, яким мало служити письменство народу, хоч, як є серйозні підстави гадати, на східнослов'янському ґрунті рано виник і свій тип писемної мови, переважно ділового характеру (законодавчі, офіційні акти).

У найдавніших писемних пам'ятках Південної Русі – у київських збірках великого князя Святослава 1073 та 1076 р., що дійшли до нас у копіях XII–XIII ст., у житіях Феодосія Печерського та Бориса й Гліба (XI ст.), у західноукраїнських «13 словах Григорія Богослова» (кінець XII або початок XIII ст.), у Галицькому Євангелії 1144 р. та ін. можна констатувати лише просвічування, та й то майже виключно із звукового боку мови, деяких особливостей південноруських (південно-східнослов'янських) говірок. Традиційне письмо, староболгарський склад словника, книжноцерковне коло

понять та способів висловлювання думки – все це у великій мірі закриває від нас живу народну стихію південноруської мови того часу, даючи їй виступати на поверхню лише більш-менш випадково. В деяких випадках ми маємо перед собою власне не певні безсумнівні факти прояву народної мови, а такі, що потребують витлумачення, а подекуди з тих чи інших міркувань – навіть і догадок.

Друга. Прослідки (про повне виявлення не доводиться і говорити) рис сучасної нам української мови в пам'ятках спільного східнослов'янського, або руського, письменства можна вказувати, тільки з'ясувавши, які саме риси української мови ми маємо на увазі. Йдеться, звичайно, про мовні особливості, що їх можна і треба виділити як одмінні щодо двох інших найближче споріднених з українською мов – білоруської і російської.

Виразніші щодо цього, як вже почасти зазначено вище, такі.

У фонетиці: 1) спеціальна рефлексія **о, е** в нових закритих складах (після відпадіння і випадіння зредукованих голосних); 2) рефлексія **ѣ** як **іе, і**, обмежена і не обмежена певними умовами; 3) збіг в одному звуку фонем **у (ы)** та **і**; 4) відсутність пом'якшення приголосних перед **е** і т. д.

У морфології: 1) тенденція поширювати поза колишніми **у(ь)**-основами давальний однини на **-ови (-еви)**; 2) збереження (без ознак відступлення) видових форм на **-овати: -ую** і т. д.

Третя. Виявлення в староруських пам'ятках рис сучасної нам української мови не має бути прямолінійним, тобто зіставленням теперішніх рис української мови безпосередньо з фактами пам'яток. Українська мова в сумі її говірок – продукт тривалого історичного розвитку, і ознаки її мінялись протягом довгого життя їх носія – народу не раз і не два. Без урахування динамічності ознак, які в один час історичного існування мови групувались, відрізняючи її, протиставляючи спорідненим мовам, так, а в інший час – інакше, без урахування, що самі ознаки, переважно – фонетичні, можуть підлягати значним змінам і втрачати своє зовнішнє обличчя, – не можна вірно уявляти собі характер зв'язку між мовною сучасністю і сивою давниною, відбитою в пам'ятках. Не треба, отже, дивуватись, що факти владно вимагають урахування певної плинності зіставлюваних ознак, переміщення їх значимості по відношенню до різних епох, і не треба, таким чином, вважати недоліком відповідних

зазначень їх великою мірою умовний характер: ця умовність цілком відповідає природі речей, з якими ми маємо справу.

Відповідно до останньої тези ми маємо право відмічати як дійсно важливу «українську» ознаку, наприклад, рефлексію $\text{ѣ} > \text{і}$, хоч, будучи взята сама по собі, не разом з іншими діалектними ж рисами, ця ознака має щодо діалектної характеристики пам'ятки лише відносне значення, бо, як можна вважати без усякого сумніву, вона була з давніх-давен досить поширена та поширена і тепер у говірках староруського північного наріччя, безсумнівного предка теперішнього північного наріччя російської мови. Великою мірою умовна і така, наприклад, морфологічна, риса, як давальний відмінок однини на **-ови**. Хоч тепер вона становить серед східнослов'янських мов ознаку саме української і, мабуть, так було і раніше, в час, коли староруське відмінювання ще залишалось ближчим до вихідного, найдавнішого стану з виразнішим розрізненням відмінювання слів за колишніми основами на **-о-** і **-ъ-**, – закінчення **-ови** в пам'ятках не було чуже також і не південним говіркам. Доводиться, отже, локалізуючи за мовними ознаками пам'ятку і шукаючи в староруських пам'ятках саме «українських» (точніше – південноруських) ознак, враховувати велику умовність їх, сказати б, локальності для часу, про який ідеться.

Четверта. В порівнянні з російською в цілому українська мова в усій сукупності її говірок виявляє ближчу спорідненість з білоруською. Ця ближча спорідненість української і білоруської мов виявляється в ряді таких давніх ознак, що по відношенню до часу пам'яток древньої Русі цих ознак не можна не враховувати. Це зобов'язує при спробах виявлення в староруських пам'ятках прослідків мовних властивостей, належних предкам сучасних українців, разом з ознаками, більш-менш специфічними південноруськими, де оминати й таких, що разом із староруським півднем належали, імовірно, староруському заходові і пізніше перейшли не тільки в українську, а і в білоруську мову (чи то в усю сукупність її говірок, чи в окремі наріччя).

З цих ознак більш за інші важать для часу пам'яток до XIV ст. фонетичні – 1) зміна **в** : (**ў**) перед приголосними і 2) рефлексія trъt , tlъt як **-ры-**, **-лы-**.

Зробимо тепер зауваження відповідно до окремих рис фонетики, граматики і лексики староруських пам'яток, рис, що їх можна з більшою або меншою імовірністю визнати історично пов'язаними з південноруськими говірками – предками українських.

Із давніх мовних явищ саме в **фонетиці** того цілого, що об'єднується тепер у понятті української мови, найвиразніше виявляється колишня її (української мови) одмінність від решти східнослов'янських говірок, з яких утворились ті щільно об'єднані тепер в окремі мови цілості, що ми їх звемо російською мовою (в двох її наріччях) та мовою білоруською. Натурально, отже, насамперед на цій ділянці виявити все, що можна, характеристичного давнього, яке справді свідчить про окремі риси звучання і приблизно про час їх народження або, – це є далеко певнішим, — про час їх фіксації пам'ятками староруського письменства.

Фонетичні риси мови писарів часу найдавніших відомих нам пам'яток звичайно не бувають виявлені послідовно: над ними міцно тяжіє церковнослов'янська традиція в текстах конфесіональних (а таких з усієї не дуже великої книжної спадщини дійшла до нас переважна більшість) і орфографічні навички канцелярій певних державних центрів у письменстві документальному (у договорах, у «Руській правді» і под.). Писемна спадщина староруського часу щодо її характеристики становить при цьому ще й ті великі труднощі, що її часто цілком доступна нашому науковому аналізу локалізація (встановлення місця написання) ускладнюється в переважній більшості випадків рядом моментів, несприятливих для справді певного розв'язання питання про рідний діалект писаря-упорядника. Це, по-перше, те, що «оригінали», які дійшли до нас, становлять насправді копії, і в нас здебільшого нема певності, що переписувач діалектно належав до того самого кола мовців, що й укладач певного документа або книги і, отже, констатована та або інша фонетична риса не є властивістю котрогось з писарів або переписувачів. По-друге, ніколи, крім особливо сприятливого збігу обставин, – а такий спостерігається фактично дуже рідко, – не буває певності, що особа, якій належить текст, що навіть припускає точну локалізацію, народилась або набувала свої мовні і орфографічні навички саме в тій місцевості, з якої походить аналізований текст. По-третє, світське староруське письменство найдавнішої доби не можна аналізувати